

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 22^{ΑΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1984

ΠΡΟΕΔΡΙΑ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΤΑΡΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ.— Εύρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν στὴν Ἑλλάδα, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μανόλη Χατζηδάκη*.

Στὸν εἰσβατήριο λόγο μου τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1981 εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξω τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλλὰ καὶ ἐθνικὴ ἀνάγκη γιὰ τὴ σύνταξη ἑνὸς Εὐρετηρίου Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν στὴν Ἑλλάδα. Εἶχα τότε μνημονεύσει παλιότερες προσπάθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ποὺ παρέμειναν ὅμως ἀσυντόνιστες, ἀποσπασματικές ἢ σὲ καθαρὰ προσωπικὸ ἐπίπεδο, ὅπως π.χ. τὸ πάντα πολύτιμο «Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν μνημείων Ἑλλάδος» τοῦ ἀείμνηστου Ἀναστάσιου Ὁρλάνδου. Ἐπομένως ἓνα πλήρες καὶ γενικὸ ἀρχεῖο δὲν ὑπάρχει¹.

Ἡ σύνταξη παρόμοιου ἔργου δὲν εἶναι μόνον ἐλληνικὴ ὑπόθεση. Μὲ τὴν ἔκταση ποὺ ἔχουν πάρει τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ μελέτες τῆς βυζαντινῆς τέχνης σὲ ὅλο τὸν κόσμο, ἀποτελεῖ αἵτημα τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης. Τὸ παράδειγμα τῶν Ἰαπῶνων βυζαντινολόγων ποὺ ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνουν ὕλικὸ καὶ νὰ δημοσιεύουν «Εὐρετήριο τῶν Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδας» ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Μάνη καὶ συνεχίζοντας στὴν Καστοριά ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποδειχτεῖ ἡ διεθνὴς σημασία τοῦ προγράμματος ποὺ προτείνουμε. Καὶ ἀκόμη ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς μιὰ πρόκληση, γιὰτὶ ἐμφανίζεται ἔτσι ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἄξια νὰ προβεῖ σὲ ἓνα ἐγχεῖρημα μακρᾶς πνοῆς, μικροῦ σχετικὰ κόστους καὶ χωρὶς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τεχνολογικὲς ἀξιώσεις καὶ ὅτι ἀφήνει τὴν πρωτοβουλία σὲ ξένους, γιὰ ἓνα θέμα δικῆς μας κατ' ἐξοχὴν εὐθύνης.

Δὲν πρέπει νὰ νομισθεῖ ὅτι δὲν γίνεται καμμία προσπάθεια γιὰ εὐρετηρίαση

* Μ. CHATZIDAKIS, *Inventaire des Peintures Murales Byzantines en Grèce*.

1. Μ. Χατζηδάκης, «Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα. Ποσοτικὲς προσεγγίσεις. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Τόμ. 56 (1981), σ. 369 - 390.

μνημείων και σήμερα. Οί 'Εφορείες τῶν Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων καταρτίζουν ἀσφαλῶς ἀρχεῖα γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τους, ἀλλὰ χωρὶς ἐνιαῖο σύστημα καὶ μέθοδο καὶ μὲ στόχο κυρίως τὴν ἐνημέρωση τῆς ὑπηρεσίας γιὰ λόγους διοικητικούς. 'Η ἔδρα τῆς 'Ιστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου (καθ. Χ. Μπούρας) καταρτίζει ἀπὸ χρόνια ἓνα ἀρχεῖο ὅλων τῶν μνημείων ὅλων τῶν ἐποχῶν μὲ τὸ σύστημα ποὺ ἔχει καθιερώσει ἡ UNESCO· ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων πολὺ συνοπτικό. 'Επίσης τὸ ΓΥΧΟΠ (πρώην ὑπηρεσία 'Υπ. Δημοσίων 'Εργων) ἔχει ἐτοιμάσει ἓνα Εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς 'Αττικῆς ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ 'Ι. Τραυλοῦ, μὲ ἀπλὴ ἀναφορὰ σὲ κάθε μνημεῖο. Τὸ 'Εθνικὸ 'Ιδρυμα 'Ερευνῶν μὲ τὴ διεύθυνση τῆς κυρίας 'Αννας 'Αβραμέα ἐτοιμάζει ἓνα Εὐρετήριο μνημείων Πελοποννήσου καὶ Θράκης στὰ πλαίσια, ὅμως, τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας.

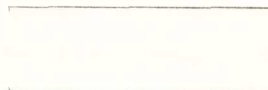
'Εχοντας πικρὴ συναίσθηση αὐτοῦ τοῦ οὐσιώδους κενοῦ στὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη νόμισα χρέος μου νὰ εἰσηγηθῶ στὴ Σύγκλητο τῆς 'Ακαδημίας τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1982 ἓνα πρόγραμμα καταγραφῆς τῆς βυζαντινῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς στὴν 'Ελλάδα. Τὸ θέμα εἶναι σχετικὰ περιορισμένο ὡς εἶδος καὶ ὡς χρονικὴ περίοδος (7ος - 15ος αἰ.) ὥστε νὰ εἶναι κατορθωτὸ σὲ λογικὰ χρονικὰ ὅρια. 'Ο συγκεκριμένος ἄμεσος στόχος εἶναι α) ἡ κατάρτιση ἐνὸς ἀρχείου μνημείων μὲ τὶς περισσότερες δυνατὲς πληροφορίες, φωτογραφίες καὶ σχεδιαστικὲς ἀποτυπώσεις, β) ἡ συμπλήρωση ἐνὸς τυποποιημένου δελτίου καὶ γ) ἡ ἄμεση δημοσίευση ἐνὸς Εὐρετηρίου τῶν τοιχογραφιῶν κάθε περιοχῆς ποὺ θὰ ἐτοιμάζεται διαδοχικά. Σκοπὸς λοιπὸν γενικότερος αὐτοῦ τοῦ Εὐρετηρίου θὰ εἶναι, πέρα ἀπὸ τὴ συμβολή του στὴ γνώση τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, νὰ τεθεῖ στὴ διάθεση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας ὁ τεράστιος μνημειακὸς πλοῦτος τῆς χώρας μας, ποὺ μένει σὲ μεγάλο μέρος ἄγνωστος.

'Η Σύγκλητος ἀποδέχτηκε μὲ προθυμία, μπορῶ νὰ πῶ, τὴν πρόταση, ἐνέκρινε τὶς σχετικὰ μικρὲς πιστώσεις ποὺ ζητήσαμε καὶ ἔτσι μπορέσαμε νὰ ἀρχίσουμε ἀμέσως καὶ μὲ πολὺ λιτὰ μέσα τὶς προκαταρκτικὲς ἐργασίες.

'Ο πληθυντικὸς σημαίνει ὅτι ὅλη ἡ ὁμάδα ἐργασίας ποὺ σχηματίστηκε ad hoc, ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ δύο πτυχιούχους τῆς ἀρχαιολογίας, οἱ ὁποῖες καταπατήστηκαν μὲ τόσον ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ὥστε ἐπὶ ἀρκετοὺς μῆνες — ἕως ὅτου τακτοποιηθοῦν οἱ λογιστικὲς δυσκολίες — προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους δωρεάν. 'Η 'Ιωάννα Μπίθα καὶ ἡ Σταματία Καλαντζοπούλου ἀξίζουν νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ. 'Επίσης, ἡ ἀρχιτέκτων κυρία Παναγιώτα Ζαχοπούλου. "Υστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ ἔγινε αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη νὰ τεθεῖ τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία μιᾶς ἐπιτροπῆς. Οἱ συνάδελφοι Δ. Ζακυθινὸς καὶ Μ. Μανούσκακας δέχθηκαν πρόθυμα τὸ βάρος νὰ μᾶς παραστέκουν στὸ ἔργο μας.

Μετά από δύο χρόνια έντατικής εργασίας θεώρησα χρέος μου να ενημερώσω την Όλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸ ἐνδιαφερόμενο κοινὸ γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἔχει ἐπιτελεσθεῖ ὡς σήμερα, καθὼς καὶ γιὰ τὶς προοπτικὲς γιὰ τὸ μέλλον. Γιὰ λόγους μεθόδου καταρτίστηκαν δύο προγράμματα : ἓνα μεῖζον καὶ ἓνα ἔλασσον. Τὸ μεῖζον εἶναι μία βιβλιογραφικὴ ἀποδελτίωση ὅλων τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν, ἀπὸ τὸν 7ο

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ



Περιοχή Πελοπόννησος Νομὸς ἡ Ἐπαρχία Λακωνία, Μόνη, ἐπ. οἰτύλου
Πόλη ἢ Χωριὸ ΜΕΖΑΠΟΣ Μοναστήρι ἡ Ἐκκλησία Βλαχέρνα
Ἀρχιτεκτ. τύπος Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος, ἀπλὸς τετρακιδνίας
Τοιχογραφίαι Ἀψίδα: κατάλοιπα ἔνθρονος Βασιλοκρατούσας, ἴχνη δύο
συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν. Καμάρα ἱεροῦ: Ἀνάληψη
Διακονικὸ: κόγχη σπαράγματα ὀρθίας μορφῆς. Ἀπὸ πάνω-προτομὴ
μοναχοῦ. Καμάρα-δύο προτομές μοναχῶν.
Τροῦλλος: κατάλοιπα Παντοκράτορα. Ἀν. πλευρά-Θεοτόκος σέ τρο-
χο. Β. Ασφαιρικὸ τρίγωνο-Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης, ΝΑ-Ματθαῖος
Ν. καμάρα: Εὐαγγελισμός, Ἀγ. Κεράριο Τύμπανο-Γέννηση
Β. καμάρα: Ἐγερση Λαζάρου

Χρονολογία Τελευταία δεκαετία 13ου αἰ.

Κατάσταση

Βιβλιογραφία: Μνητεῖο, Δρανδάκης 1964 σ. 68σημ. Ι, σ. 80σημ. 2, σ. 82σημ. Ι
Κουνουπιώτου-Ἐτζέογλου 1972 σ. 299-300. Ἡλιοπούλου 1981 εἰκ.
15. Δρανδάκης 1981 σ. 261

Εἰκ. 1. Τύπος τοῦ δελτίου τοῦ γενικοῦ Εὐρετήριου.

ἕως τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνα, τῆς Ἑλλάδας, ὅπουδῆποτε ἔχουν σημειωθεῖ καὶ σὲ ὁποιαδήποτε κατάσταση, σὲ τύπο δελτίου συνοπτικὸ καὶ χωρὶς ἀποτύπωση καὶ εἰκονογράφηση στὸ στάδιο αὐτὸ (Εἰκ. 1). Τὸ ἔργο εἶναι σημαντικὸ ὅταν λογαρια-
σομε σήμερα ὅτι ἔχουν γίνῃ 1700 περίπου δελτία γιὰ ἀντίστοιχες μονάδες μνημείων,
τὰ ὅποια περιέχουν συνολικὰ 1900 περίπου στρώματα τοιχογραφιῶν. Οἱ ἀριθμοὶ
αὐτοί, ποὺ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν εἶναι ὀριστικοί, ἐπιτρέπουν ἤδη παντὸς εἴ-

δους έπεξεργασία². Τò πρόγραμμα αυτό είχαμε άρχίσει παλαιότερα σέ συνεργασία με την κυρία Μ. Μαυροειδή τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου σέ άπλούστερη μορφή και στενότερο φάσμα, για τόν έκδοτικό οίκο «Μέλισσα», ώς ύποδομή δίτομου βιβλίου για τή μνημειακή ζωγραφική στην Έλλάδα που έτοιμάζεται. Τώρα συνεχίζεται στην 'Ακαδημία με έντατικότερο ρυθμό και σέ εϋρύτερο φάσμα.

Τò έλασσον πρόγραμμα, που είναι για την ώρα τò κύριο, περιλαμβάνει τò εύρετήριο μιās στενής περιοχής και αυτό χρησιμεύει ώς πρόγραμμα - όδηγός (Projet-pilote). Πριν ξεκινήσει όμως τò έλασσον πρόγραμμα έπρεπε νά μελετηθεῖ ή μέθοδος για τήν προσέγγιση τοῦ μνημείου, για τόν καθορισμό τοῦ είδους και τοῦ τρόπου συλλογής τῶν πληροφοριῶν που είχαμε νά άντλήσουμε από αυτό. Τò έγχείρημα είναι άρκετά σύνθετο, γιατί έπρεπε νά καθορισθεῖ ή έκταση τῶν πληροφοριῶν σέ τρία επίπεδα: 1) τò σύνολο τῶν στοιχείων που έπρεπε νά συγκεντρωθοῦν, 2) εκείνων που έπρεπε νά καταγραφοῦν στο είδικό δελτίο και 3) εκείνων που έπρεπε τελικά νά περιληφθοῦν στη δημοσίευση. Σύμφωνα με αυτά έπρεπε νά καθορισθεῖ ό τύπος τοῦ απογραφικοῦ δελτίου ώστε τά στοιχεῖα νά μεταφέρονται εύκολα στην τυπωμένη μορφή. Έπειτα, έπρεπε νά αποφασισθεῖ τò είδος και ή έκταση τῶν φωτογραφήσεων, καθώς και ή τεχνική για τή σηματοδότηση τῶν τοιχογραφημένων παραστάσεων επάνω σέ άρχιτεκτονικές άποτυπώσεις. Τò τελευταῖο σημεῖο κρίνεται διεθνώς ώς άπαραίτητη προϋπόθεση και βασικό στοιχεῖο κάθε παρόμοιας εργασίας. "Όλα τά συναφῆ τεχνικά προβλήματα έπρεπε νά δοκιμασθοῦν στην πράξη, ώστε νά άποτελέσουν τούς σταθερούς κανόνες για όλόκληρο τò πρόγραμμα. Φυσικά ἦταν άπαραίτητο νά ενημερωθοῦμε για τίς μεθόδους που έχουν χρησιμοποιηθεῖ σέ πιό προηγμένα τεχνολογικά κράτη για άνάλογα προγράμματα.

Η συνισταμένη αὐτῶν τῶν έρευνῶν που μάς βοήθησαν νά πλουτίσουμε τήν έμπειρία μας σέ πολλά σημεῖα και νά άποφύγομε τά λάθη που είχαν γίνει άλλοῦ, ἦταν ότι όλα τά συλλεγόμενα στοιχεῖα πρέπει νά έχουν τέτοια διάταξη ώστε νά μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μελλοντικά σέ ηλεκτρονικό ύπολογιστή. Προϋπόθεση για τοῦτο είναι ό σχολαστικός καθορισμός τῆς χρησιμοποιούμενης όρολογίας.

Έχοντας προσδιορίσει τά κύρια αυτά στοιχεῖα προσαρμοσμένα στα δεδομένα τῆς έλληνικῆς πραγματικότητας ξεκινήσαμε τò έλασσον πρόγραμμα - όδηγό διαλέγοντας τά Κύθηρα που παρουσίαζαν όρισμένες ιδιαίτερα εϋνοϊκές συνθήκες. Πρώτον ό ίδιος εγνώριζα τήν περιοχή, γιατί είχα προσωπικά ενδιαφερθεῖ και ασχοληθεῖ παλιότερα (1965) με προγράμματα συντήρησης τοιχογραφιῶν στα Κύθηρα, ως προϊστάμενος τοῦ Κεντρικοῦ Έργαστηρίου Συντήρησης τοιχογραφιῶν και εγνώριζα

2. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, όπου παραπάνω.

τὸ εἶδος καὶ τὴν κατάστασιν τῶν μνημείων. Ἐπιπλέον ὁ ἀριθμὸς τῶν μνημείων ἦταν σχετικὰ περιορισμένος. Ἐξάλλου ἡ Α' Ἐφορεία Βυζ. Ἀρχαιοτήτων δὲν ἔπαυε νὰ ἀσχολεῖται τὰ τελευταῖα 20 χρόνια μὲ τὴ συντήρησιν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὰ κατὰ καιροὺς στελέχη τῆς (Π. Λαζαρίδης, Μ. Γεωργοπούλου, Ε. Μανωλέσσου, Μ. Λάζαρη) ἔχουν δημοσιεύσει ἢ ἐτοιμάζουν μελέτες γιὰ μνημεῖα καὶ τοιχογραφίες. Ὁ ἐπιθεωρητὴς συντήρησης κ. Μαργαριτῶφ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὸ τεχνικὸ μέρος. Θέλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ δημόσια τὴν Α' Ἐφορεία γιατί χωρὶς τὴν συμπαράστασιν καὶ τὴν πρόθυμην συνεργασίαν τῆς κας Μανωλέσσου καὶ τῆς κας Λάζαρη δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε στὸ ἔργο μας.

Πρὶν ἰδοῦμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐφαρμογῆς στὰ μνημεῖα τῶν Κυθήρων τῶν μεθόδων πὺ ἐπιλέξαμε, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ μικρὰς διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις οἱ προτάσεις μας ἔχουν γίνεαι ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὴν ἀρμόδια ἐπιτροπὴ Βυζ. Τέχνης τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Association Internationale des Études Byzantines, Commission d'histoire de l'art Byzantin. Πρόεδρος Μ. Χατζηδάκης) γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸ διεθνὲς Corpus Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν. Σὲ δύο συνεδριάσεις τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς (1982 καὶ 1983) στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων καὶ διεθνῶν ἐμπειρογνομόνων, ἀποφασίστηκε καὶ σχεδιάστηκε αὐτὸ τὸ Corpus στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται καὶ τὸ δικὸ μας Εὐρετήριο.

Ὑστερα ἀπὸ μελέτη καὶ δοκιμὰς καταλήξαμε στὶς ἀκόλουθες μεθόδους.

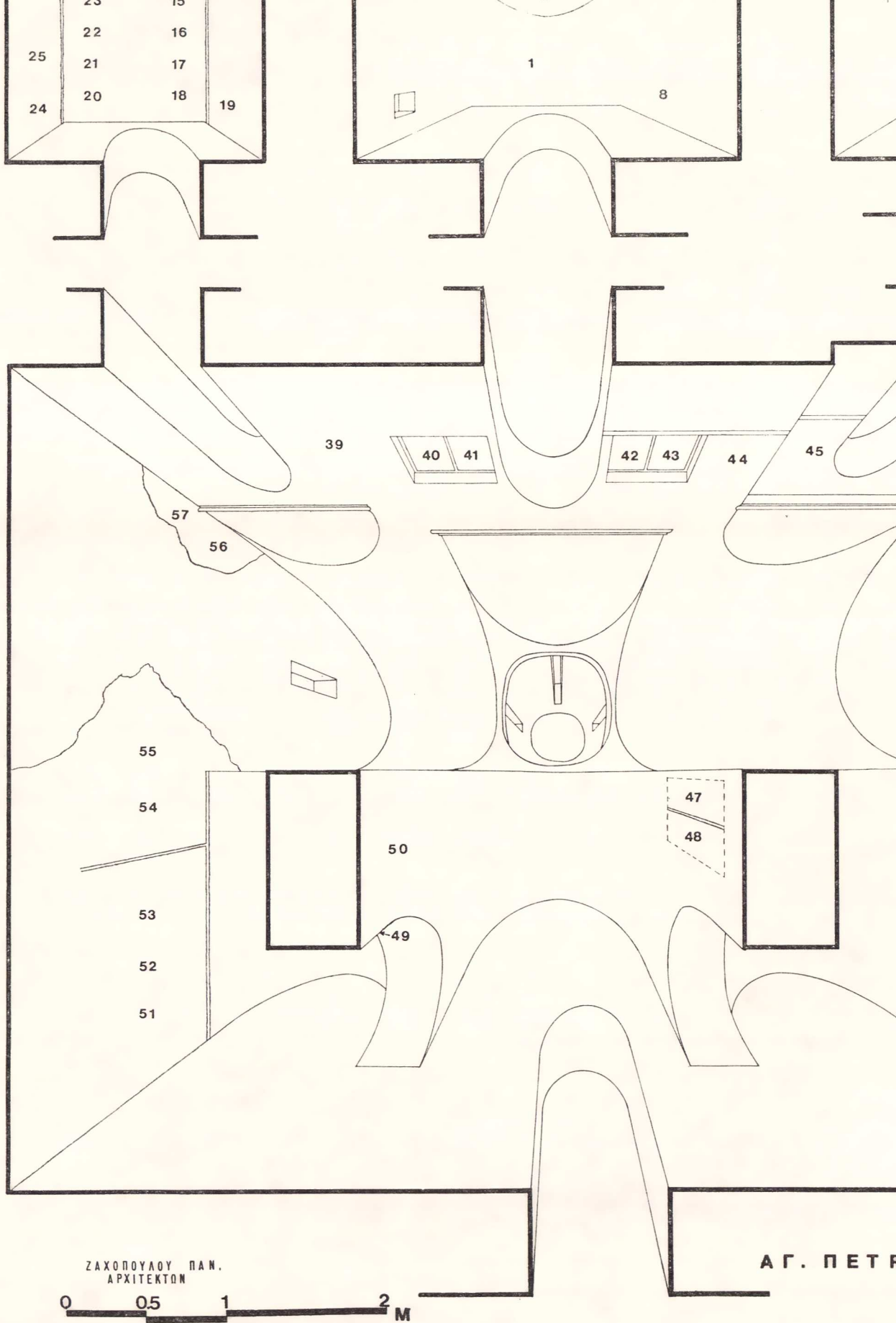
Τὸ π ο ς δ ε λ τ ῖ ο υ πὺ ἐπρεπε νὰ ἐκπληρώσει μερικoὺς βασικοὺς ὅρους: πλήρη στοιχεῖα ταυτότητος μνημείου — γεωγραφικὸς τόπος (ἀριθμ. Δήμου ἢ Κοινότητος Ὑπ. Ἐσωτερικῶν), εἶδος, ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ, συνοπτικὴ ἀλλὰ πλήρης περιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν κατὰ στρώματα. Κατάστασιν κτηρίου καὶ τοιχογραφιῶν. Κατάταξις χρονολογικὴ (κατὰ τὴ βιβλιογραφία), ἱστορικὰ στοιχεῖα — ἐπιγραφές, βιβλιογραφία καὶ εἰκονογράφηση (εἰκ. 2, 3).

Οὐσιῶδες μέρος ἀποτελεῖ ἡ ἀ π ο τ ῦ π ω σ η τοῦ κτηρίου μὲ τρόπον πὺ νὰ ἐπιδέχεται τὴν πλήρη σηματοδότησιν μὲ ἀριθμοὺς τῆς θέσης ὅλων τῶν παραστάσεων πὺ σώζονται. Ὁ τύπος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἀποτυπώσεων ἐπρεπε νὰ παρέχει σὲ ἓνα σχέδιο, ὅσο τὸ δυνατόν συνοπτικόν, ὅλες τὶς ἐπιφάνειες τῆς ἐκκλησίας. Ὑπάρχουν πολλοὶ τρόποι ἀλλὰ βρήκαμε ὅτι ὁ πιὸ πρόσφορος γιὰ τὸν σκοπὸν μας ἦταν τὸ κατακόρυφο προοπτικὸν σχέδιον ὅταν πρόκειται γιὰ μνημεῖον μὲ πλήρη εἰκονογράφηση (εἰκ. 4). Γιὰ ἐρειπωμένον κτήριο ἢ γιὰ κτήριο πὺ σώζονται παραστάσεις μόνον σὲ ὀρισμένον τμήμα του, μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἄλλοι τρόποι (εἰκ. 5). Ὅλα τὰ σχέδια παραπέμπουν σὲ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα μὲ ἀριθμοὺς. Ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἀρίθμησης προτιμήθηκε ἐνῆα ἀρίθμηση τῶν παραστάσεων χωρὶς καθορισμὸ τῶν στρωμάτων. Οἱ καλαίσθητες ἀποτυπώσεις σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα κα Παν. Ζαχοπούλου.

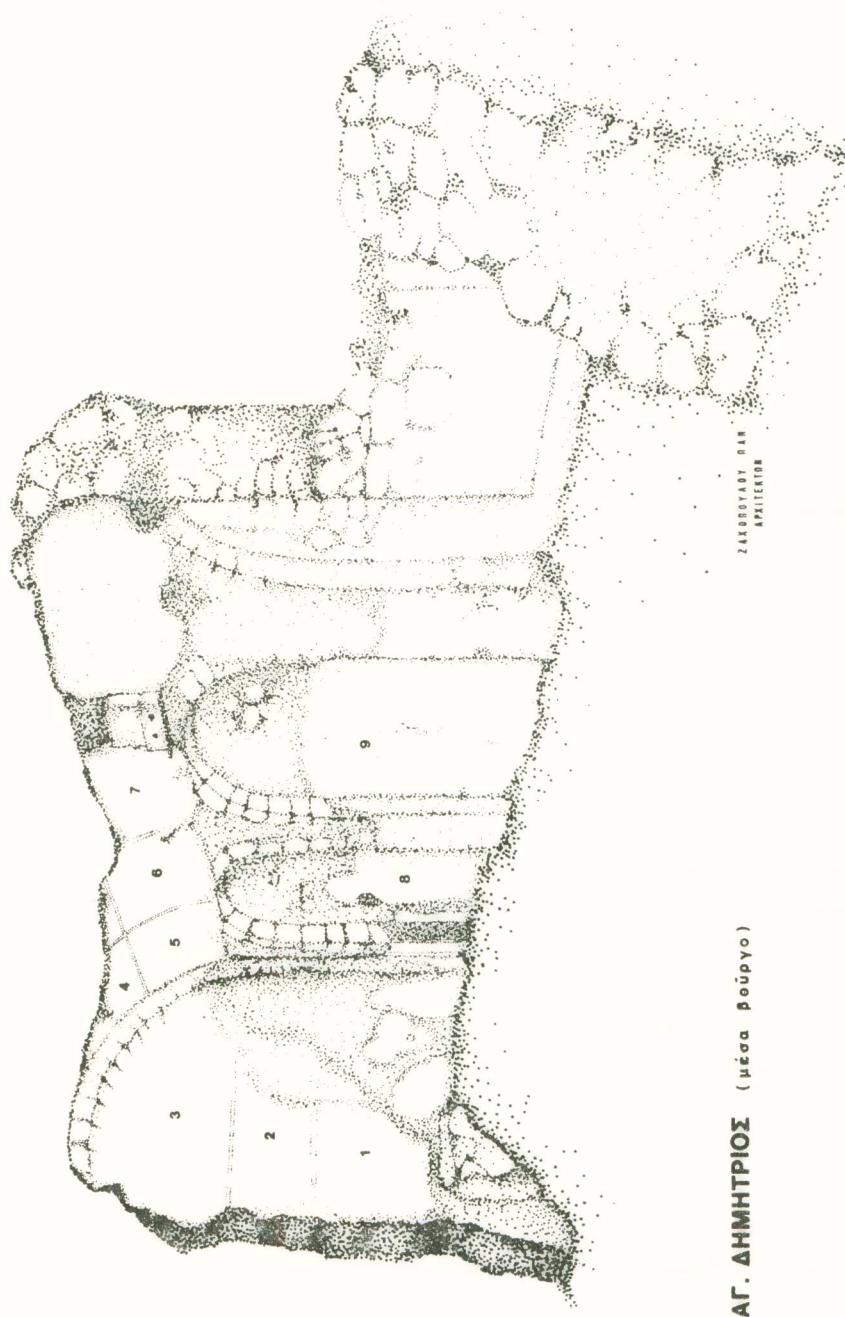
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.

Α.Μ. μνημείου ΙΙ.06.2.12.Α

ΑΙ. ΝΟΜΟΣ Πειραιάς ΧΑΡΤΗΣ ΕΒΤΕ αρ. 17 ΝΟΜ. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ Φ.Ε.Κ 58/ΙΓ-3-75, Π.Δ. ΙΘ-2-25 621 τ.β /7-5-76, ΥΑΑ/Φ 31 /5080 /74 5-3-76	2. ΕΠΑΡΧΙΑ Κύθηρα	3. ΔΗΜΟΣ Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ Πυλοποτάμου 4. ΟΙΚΙΣΜΟΣ-ΕΝΟΡΙΑ, Άρσολοί 5. ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΟΥ Άγιος Πέτρος 6. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ Ναός
ΒΙ. ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΑΠΟ ΜΙΑΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ		4. ΑΡΧΙΤ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ Παραρτήματα, χωρίς δίοδο προς το βήμα Τέμπλο, κτιστό-βυζαντινό. 5. ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑ Άρσολοδομή 6. ΚΑΜΠΑΝΑΡΙΟ Μονόρωφο, μονόλωβο-νεώτερο. 7. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ 7 X 9.70 μ.
2. ΑΡΧΙΤ. ΤΥΠΟΣ στουροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο, μεταβατικού τύπου και με νάρθηκα 3. ΓΛΥΠΤΑ		(23). Ν. τοίχος: άγιος (19). Β. τοίχος: δύο ιερόρχες (24, 25). Διακοσμητικό: Τεταρτοσφάριος: Νικόλαος (26). Ημικύλινδρος: Τέσσαρες ιερόρχες (27-30), μόνο τα κεφάλια. Καμάρα: ίχνη ακτῶ αγίων (31-38). Β' ΣΤΡΩΜΑ Σποραδικά στο κυρίως ναό. Κεντρικό καίτος: ΒΔ πεσσός- Ν όψη σύνταξη τῶν αρχηγέλων (50), ένας μόνο και ο Ερμάνουλα. Βόρειο καίτος Β. τοίχος: Τμήματα επίτῶν αγίων (51-57)
ΓΙ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ Δύο στρώματα βυζαντινά και τρία μεταβυζαντινά. Α' ΣΤΡΩΜΑ: στο ιερό και σποραδικά στον κυρίως ναό. Βήμα: Τεταρτοσφάριος: Πέτρος (2). Ημικύλινδρος: Νικόλαος (3), Βασίλειος (4), κτητορική επιγραφή (5), Ιωάννης Χρυσόστομος (6), Γρηγόριος Θεολόγος (7). Καμάρα: Ανάληψη (1). Ν. τοίχος: ίχνη αγίου (8). Πρόθεση: Τεταρτοσφάριος: Παύλος (10), τμήματα. Ημικύλινδρος: Βλάσιος (11), Γρηγόριος (12), Λέων ρώτης (13), Πολύκαρπος (14), τμηματικά. Καμάρα: οι Ανάργυροι Χοσρός (15), Δαμιανός (16), τρεις αείδωνιστοι (17, 18, 20), Παντελεήμων (21), Ερμόλαος (22) και αείδωνιστοι		ΔΙ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΝ Κτίριον μετά τα μέσα 10ου αι. (HERRIN, Βασιτόπουλος). Τοιχογραφιών Α' ΣΤΡΩΜΑ 12ου αι. (Βασιτόπουλος, Γεωργιόπουλος, Χατζηδόκης)-Β ΣΤΡΩΜΑ μέσα 13ου αι. (Χατζηδόκης).
ΕΙ. ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ Άρκετά καλή κατά τόπους. 2. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ Στερέωση της εκκλησίας εσωτερικά και συμπλήρωση με τσιμέντο (προπολεμικά).	3. ΜΕΛΗ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΜΕΝΑ 1. ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ	



Είχ. 4. Προοπτικό ναού 'Αγ. Πέτρου στους 'Αραίους (βλ. δελτίο είχ. 2).



Τὸ πρόβλημα τῶν φωτογραφικῶν ἀποτυπώσεων κατὰ τὸ δυνατόν πληρέστερων (εἰκ. 6, 7, 8, 9) λύθηκε μὲ τὴ διάκριση τῶν φωτογραφιῶν σὲ προορισμένες γιὰ τὸ ἀρχεῖο, διαφόρων τύπων (ἀσπρόμαυρες, ἐγχρωμες διαφάνειες, καὶ ἐγχρωμα τυπώματα) καὶ σὲ ἐπαγγελματικὲς φωτογραφήσεις κατ'ἀλλήλους γιὰ τὴ δημοσίευση. Οἱ πρῶτες γίνονται ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ομάδας.

Ἔως τώρα σὲ δημοσιεύσεις μνημείων ἡ σηματοδότηση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Κυθήρων σὲ ἀρχιτεκτονικὲς ἀποτυπώσεις δὲν εἶχε γίνει ποτὲ καὶ ἔπρεπε νὰ γίνει στὸ σύνολό της ἐπὶ τόπου — ὅχι εὐκολὴ δουλειά, γιατί τὶς περισσότερες φορὲς ἔπρεπε νὰ γίνει ἐκ νέου ἡ ἀτόπιση. Ἐπίσης ἡ κατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν δὲν ἐπέτρεπε πάντα τὴν εὐκολὴ διαπίστωση ταυτότητας παραστάσεων καὶ προσώπων καὶ τὴ διάκριση στρωμάτων. Γιὰ τὴ σύνταξη τῶν δελτίων καὶ τῶν σχεδίων καὶ τὶς φωτογραφήσεις χρειάστηκαν ἔρευνες ἐπὶ τόπου σὲ δύο ὀλιγοήμερες ἀποστολές, μὲ τὴ συμμετοχή μου, τὸ 1982 καὶ τὸ 1983. Τὸ συνεργεῖο ἦταν ἐνισχυμένο μὲ ἄλλους τρεῖς ἐνθουσιώδεις νέους ἀρχαιολόγους Κ. Ἀντωνᾶκο, Χ. Δροσόπουλο καὶ Ε. Δρακοπούλου καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα Παν. Ζαχοπούλου. Ἐγινε ἐλεγχος μὲ αὐτοψία στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς 215 ἐκκλησίες ὅλων τῶν ἐποχῶν ποὺ εἶχαμε ἤδη ἀποδελτιώσει καθὼς καὶ λίγες ἄλλες ποὺ δὲν εἶχαν πουθενὰ σημειωθεῖ, γιὰ τὴν ἐξακριβώση ἐκείνων ποὺ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν. Συνολικὰ διαπιστώσαμε ὅτι σώζονται τουλάχιστον 34 σύνολα μὲ βυζαντινὲς τοιχογραφίες, ἀπὸ τὰ ὅποια 7 εἶναι διπλὲς ἐκκλησίες, μία τριπλῇ καὶ μία τετραπλῇ. Στὰ κτήρια αὐτὰ σώζονται μεγάλα καὶ μικρὰ τμήματα ἀπὸ 55 τουλάχιστον στρώματα τοιχογραφιῶν χρονολογημένων ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα ἕως καὶ τὸν 15ο. Τὰ 31 ἀπὸ τὰ σύνολα αὐτὰ ἔχομε ἤδη ἐπισκεφθεῖ, περιγράψει καὶ φωτογραφίσει. Ἐχουν γίνει ἐπὶ τόπου 26 ἀποτυπώσεις κτηρίων μὲ τὶς τοιχογραφίες τους καὶ ἔχουν σχεδιασθεῖ σὲ τελικὴ μορφή 21 ἐκκλησίες καὶ ἀκόμα ἐτοιμάζονται τὰ σχέδια, ποὺ πρέπει νὰ ἐλεγχθοῦν ἐπὶ τόπου γιὰ 5 ἐκκλησίες τοιχογραφημένες. Μένει νὰ ἀποτυπωθοῦν ἄλλες 5. Ἀπὸ φωτογραφίες ἔχουν γίνει 107 (ἀπὸ ἀγορά) ἀσπρόμαυρες, 684 ἐγχρωμες τυπωμένες, 510 ἐγχρωμες διαφάνειες, σύνολο 1301.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτὰ περιγραφές, ἀποδελτιώσεις, φωτοτυπίες, σχέδια εἶναι συγκεντρωμένα σὲ ἀτομικοὺς φακέλους τοῦ κάθε μνημείου, τοποθετημένων κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν ἐκκλησιῶν. Τώρα συντάσσονται τὰ ὀριστικὰ κείμενα γιὰ τὴ δημοσίευση. Ἐλπίζομε ὅτι στὸ τέλος τοῦ 1984 θὰ μπορέσουμε νὰ τὰ στείλομε στὸ τυπογραφεῖο.

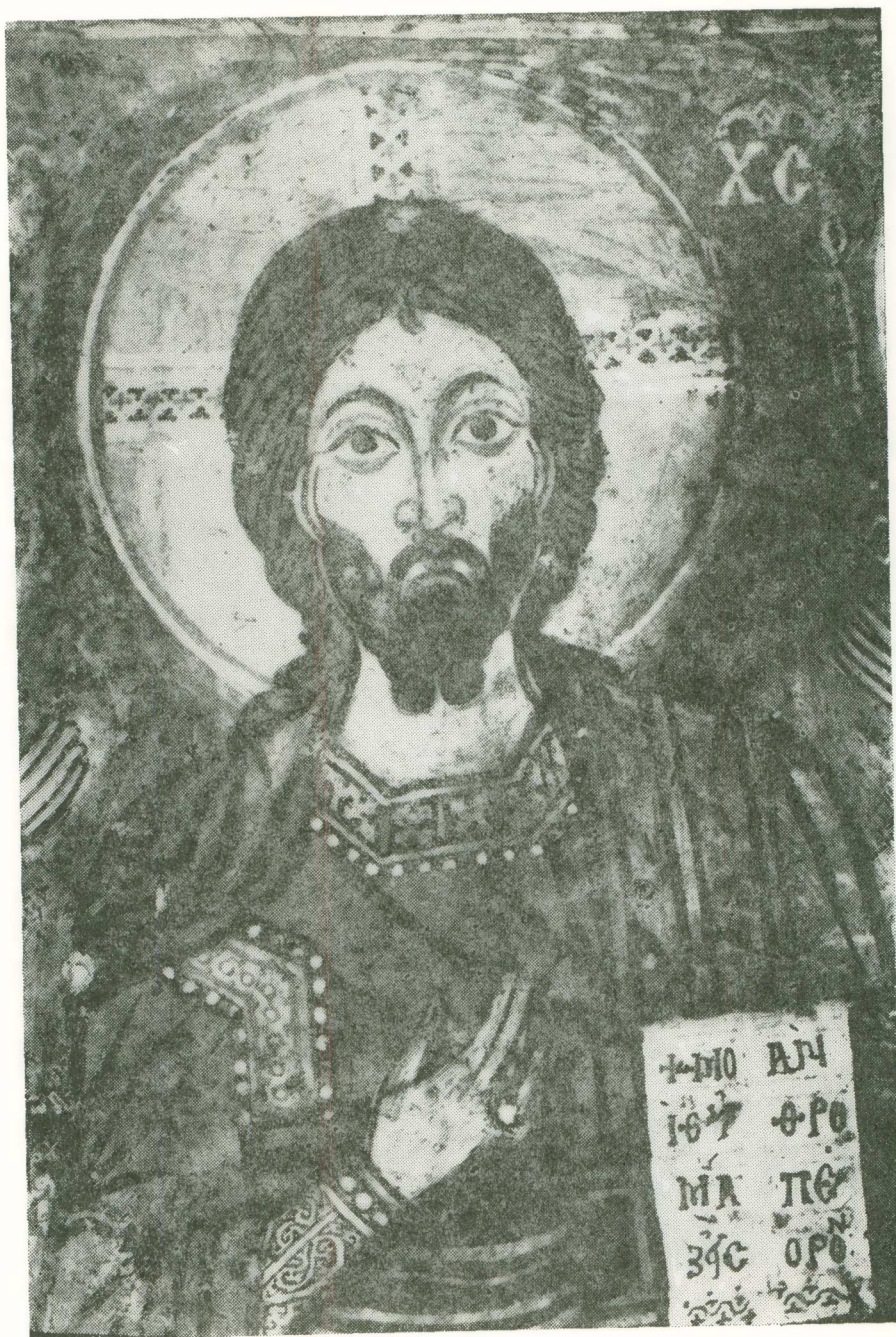
Ὁ τύπος τῆς δημοσίευσης ἔχει καὶ αὐτὸς ἤδη ὀρισθεῖ καὶ εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐρετήριου — λιτὴ παροχὴ πληροφοριῶν. Θὰ περιλαμβάνει τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχονται στὸ δελτίο, τὸ σχέδιο μὲ τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα καὶ ἀριθμὸ



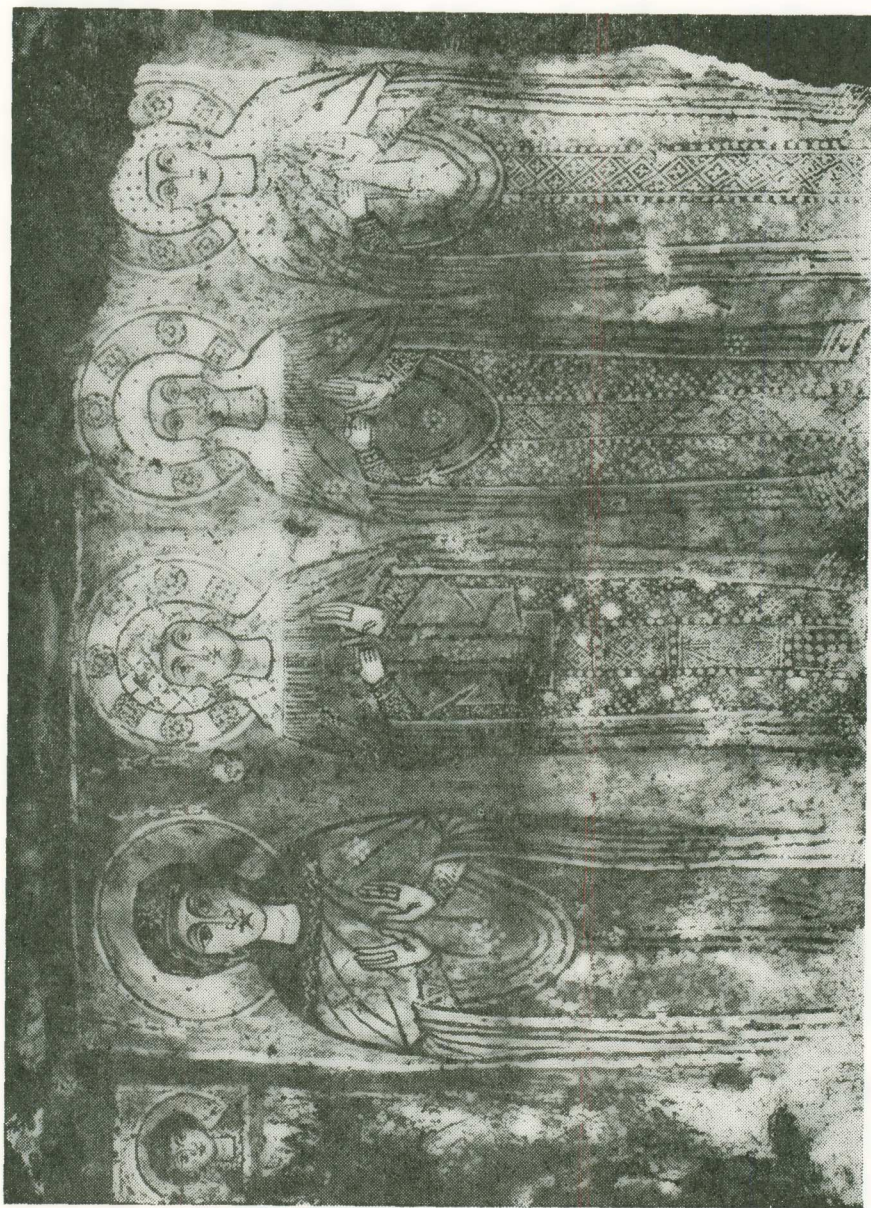
Είκ. 6. "Αγ. Πέτρος στοὺς Ἀράβους. Ὁ ἅγιος Νικάνορας (τοιχογραφία).



Εικ. 7. Άγ. Πέτρος στους Άραίους. Άνάληψη (τμήμα).



Είχ. 8. 'Αγ. Σοφία στὸ Μυλοπόταμο. Παντοκράτωρ.



Εικ. 9. 'Αγ. Σοφία στο Μυλοπόταμο. Οί ἅγιες Σοφία, Ἀγάπη, Ἐλπίς καὶ Πίστις.

ένδεικτικῶν φωτογραφιῶν τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου, ἀλλὰ χωρὶς χαρακτηρισμοὺς τεχνοκριτικούς καὶ εἰκονογραφικούς).

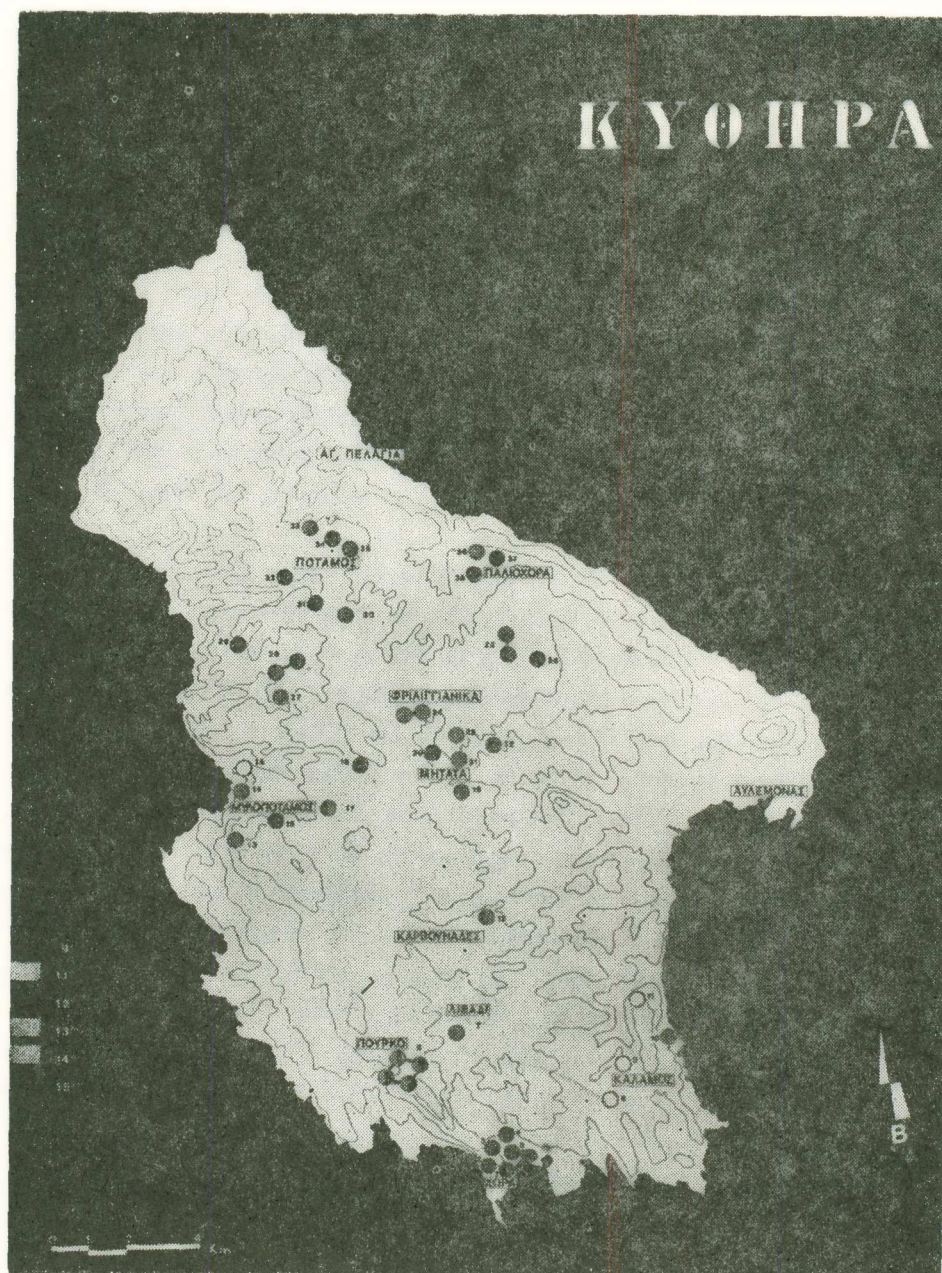
Μὲ τὸ συγκεντρωμένο ἕως τώρα ὕλικὸ εἴμαστε σὲ θέση νὰ καταρτίσουμε ἓνα χάρτη τῶν Κυθήρων μὲ ἐνδειξὴ τῆς κάθε ἐκκλησίας (κύκλος καὶ ἀριθμὸς) καὶ μὲ χρωματικὴ ἐνδειξὴ τῶν ζωγραφικῶν στρωμάτων (εἰκ. 10). Στὸ χάρτη αὐτὸ μποροῦν ἤδη νὰ γίνουν μελέτες ἱστορικῆς γεωγραφίας, ἱστορίας οἰκισμῶν, στατιστικῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἄλλα. Ὁ χάρτης παραπέμπει σὲ δεύτερο πῖνακα, μὲ ἀριθμούς, ποὺ τὸν συνοδεύει, ὅπου σὲ κάθε ἀριθμὸ ἀναγράφεται τὸ μνημεῖο καὶ δηλώνεται μὲ χρῶμα τὸ ἀντίστοιχο στρώμα.

Ὁ τρίτος πῖνακας παρέχει τὴ στατιστικὴ τῶν μνημείων κατὰ ἐποχές. Δὲν θέλω τώρα νὰ σχολιάσω τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνταποκρίνονται οἱ τρεῖς πρῶτες στήλες τοῦ πῖνακα Α ποὺ παρουσιάζουν μιὰ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν 11ο καὶ τὸ 12ο αἰῶνα. Ἡ τέταρτη, πέμπτη καὶ ἕκτη στήλη ἀνταποκρίνεται στὶς διακυμάνσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν μετὰ τὴν κατάληψή τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἕως τὸ 1500 (εἰκ. 11).

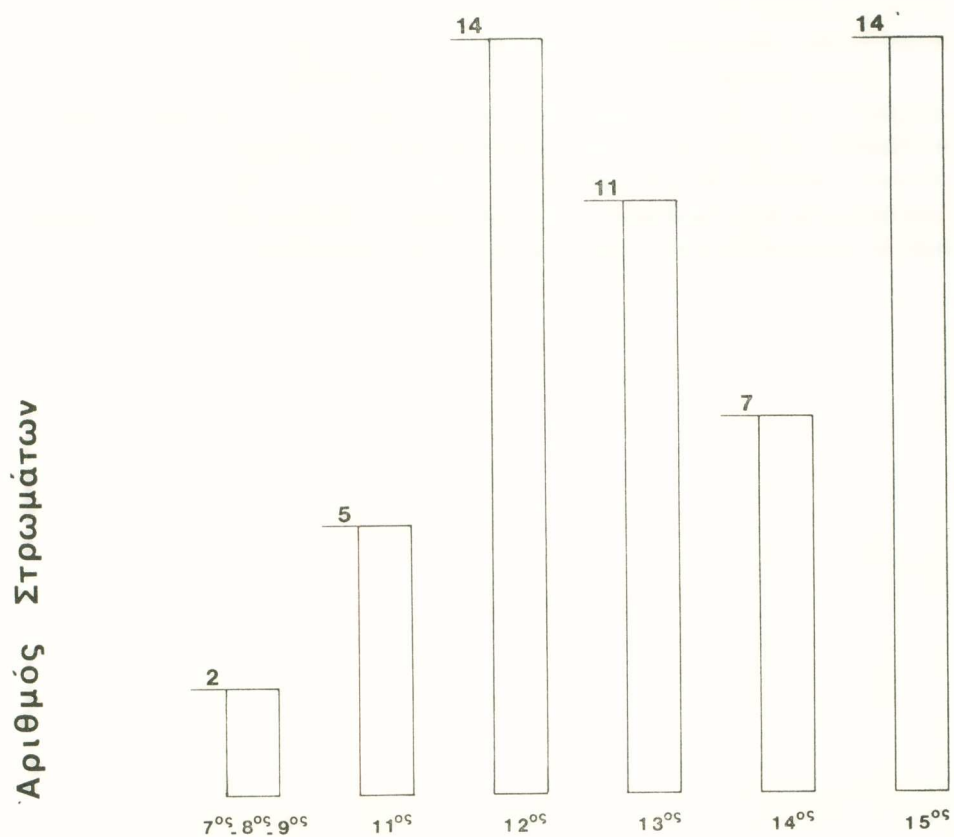
Πρέπει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐργασία ποὺ γίνεται στὴν Ἀκαδημία ἔχει τὴν ἔγκρισή τοῦ πιὸ ἐγκυρου διεθνοῦς ὀργάνου ὡς πρὸς τὴν ἔκτασή τῶν πληροφοριῶν, ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ πρέπει νὰ παρουσιασθοῦν, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴν ὀρολογία (διεθνὴς μορφή). Ἐχομε ἐνταχθεῖ στὸ διεθνὲς Corpus Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ὅπου θὰ τηρηθοῦν οἱ ὅροι ποὺ ἔχομε ἤδη καθορίσει γιὰ τὸ δικό μας Εὐρετήριο. Στὸ διεθνὲς πεδίο ἐπιδιώκομε καὶ ἐλπίζομε νὰ τεθεῖ τὸ διεθνὲς πρόγραμμα τοῦ Corpus, ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Διεθνοῦς Ἐνώσεως Ἀκαδημιῶν, ὅπως τὸ Corpus vasorum.

Ὡς πρὸς τὴν προοπτικὴ τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, ἐπιθυμῶ νὰ διευκρινήσω ὅτι ὁ ἄμεσος στόχος ἦταν ἡ δημιουργία ἐνὸς ὑποδείγματος Εὐρετηρίου μὲ διεθνὲς κύρος, ποὺ νὰ καταξιωθεῖ μὲ τὴν πραγματοποίησή του σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἐλληνικὴ περιοχὴ. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἔχει ἐν μέρει πραγματοποιηθεῖ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπλὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ μεγάλου προγράμματος, ποὺ εἶναι τὸ Εὐρετήριο ὅλων τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν τῆς Ἑλλάδας. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι μακριᾶς πνοῆς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἐὰν δὲν ἐνταχθεῖ σὲ σταθερὰ θεσμικὰ πλαίσια, ὅπως θὰ ἦταν ἓνα Κέντρο Ἑρευνας Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς τέχνης μέσα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν³.

3. Ἡ Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σὲ συνεδρίασή της τῆς 7ης Ἰουνίου 1984, μὲ εἰσήγησιν τῆς Β' Τάξεως καὶ μὲ τὴν ἔγκρισή τῆς Συγκλήτου, ἀποφάσισε τὴν ἰδρυση Κέντρου Ἑρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης.



Εικ. 10. Χάρτης των Κυθήρων με τὰ μνημεία.



Είχ. 11. Πίνακας στατιστικός των τοιχογραφιών κατά αίωνες.

RÉSUMÉ

INVENTAIRE DES PEINTURES MURALES BYZANTINES
EN GRÈCE

M. M. Chatzidakis rend compte des travaux effectués aux frais de l'Académie d'Athènes au cours des deux dernières années pour la réalisation d'un projet-pilote, concernant les peintures murales de l'île de Cythère.

Trente quatre églises byzantines (9^e - 15^e siècles) contenant au moins cinquante cinq couches de peintures murales, ont été photographiées, décrites et relevées, d'après des normes établies pour un Corpus international des peintures murales byzantines, sous l'égide de la Commission d'histoire de l'art byzantin de l'Association Internationale des Études Byzantines. On envisage la publication prochaine d'un fascicule - échantillon.